

УДК 007:304:659.3

СОЦІАЛЬНІ СТРАХИ У ДЗЕРКАЛІ ЗМІ

Павло Александров

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Генерала Чупринки, 49, 79044, Львів, Україна, e-mail: pawlos2005@rambler.ru*

У статті розглянуто приклади використання українськими ЗМІ мотивів основних соціальних страхів населення України.

Ключові слова: страх, шок, тривога, вплив, експлуатація, маніпуляція, нагнітання, журналістські технології, журналістський інструментарій.

Аварії, стихійні лиха, катастрофи, теракти, вбивства, політичні й громадянські конфлікти та інші надзвичайні події завжди були пріоритетними новинами у журналістиці. Дослідницький інтерес до цієї медіапродукції диктується сьогодні ситуацією, пов'язаною із такими явищами як маніпулятивні інформаційні спецоперації, нагнітання масової істерії, провокування нездорового азійтажу тощо. Медійні технології та інструментарій із використання соціальних страхів і тривог населення невпинно розвиваються, експлуатуючи насамперед ті страхи, які є найбільш відчутними у суспільстві.

Для стороннього неукраїнського спостерігача Україна, здавалось би, не має широкого фону для суспільної тривожності, як от прямої загрози терористичних актів, як в Росії та США або руйнівних стихійних лих як у південно-східній Азії. Проте, страхи такі є. Подекуди свої, особливі, а здебільшого — вельми подібні до страхів народів інших країн. Спробуємо виокремити основні соціальні страхи українського суспільства, які найчастіше знаходять своє відображення у ЗМІ.

Страхи політичні. Політичне тло — найбільш сприятливе для використання мотивів страху і тривоги у ЗМІ. На думку дослідника соціальної та політичної психології Вадима Васютинського, одним із найважливіших страхів для постсовєцької людини є страх перед владою [1]. Цей страх був одним із найстійкіших політичних страхів українського суспільства 90-х та початку 2000-х, особливо у розпал “справи Гонгадзе” та акцій “Україна без Кучми” і “Повстань Україна”, коли журналісти умисно чи мимоволі створювали образ страшної всесильної влади. Журналістський спротив під час Помаранчевої революції можна вважати переломним, коли цей образ втратив свої загрозливі обриси. Відтак зменшилося експлуатування суспільного страху перед владою у ЗМІ.

У 2004–2009 роках в українському медійному просторі активно використовувалися страхи населення перед політичними кризами, громадянським протистоянням та загрозою суспільному ладу. В цьому контексті найяскравішим в

історії незалежної України прикладом є Помаранчева революція, проте далеко не останнім. Тривожна інформація про можливість силового розв'язання політичної кризи лунала з усіх ЗМІ після розпуску Верховної Ради Президентом Ющенком 2 квітня 2007 р. Знову, з часів Помаранчевої революції у ЗМІ почали з'являтися повідомлення про “автобуси з беркутівцями”, “озброєні загони невідомих”, а також численні порівняння із аналогічною кризою в Росії 1993 р.

До політичних соціальних страхів можна віднести і страх перед зовнішнім ворогом, що традиційно пов'язаний із образом Росії в західній Україні і образом США і НАТО в східній Україні та Криму. Матеріали про загрозу Україні з боку США і НАТО постійно з'являлися в українських ЗМІ під час збройного югославського конфлікту 1999 р. Про можливе збройне протистояння з Росією заговорили в 2002 році, у період російсько-українського конфлікту навколо острова Тузла. Велику кількість репортажів і оглядів було присвячено тому, чи здатна Україна до такого військового протистояння. Під час висвітлення збройного конфлікту Росії та Грузії у серпні 2008 р. в українському ефірі неодноразово лунав загрозливий мотив, що наступною після Грузії може бути Україна, яка у військовому протистоянні з Росією неодмінно програє, а населення південно-східних українських регіонів безперечно підтримає російську агресію проти України [2].

Таким чином, нагнітання медіями страхів перед зовнішнім ворогом може мати деструктивний характер, навіть якщо ці страхи не мають реального підґрунтя. Втім, як стверджує російський дослідник маніпулятивних технологій Сергій Кара-Мурза, для маніпуляторів масовою свідомістю інтерес становить саме неадекватний, ілюзорний страх, а також засоби перебільшення небезпеки [3]. Яскравим прикладом експлуатації ілюзорних страхів в інформаційній спецоперації із тривожним забарвленням можна вважати висвітлення деякими російськими та українськими ЗМІ подій у Львові під час святкування Дня Перемоги 9 травня 2011 р. Конфлікт між учасниками масових заходів деякі медіа використали для створення загрозливого образу “львівських націонал-радикалів”, що на думку багатьох дослідників, може відкрити широкий простір для продовження інформаційних маніпуляцій на тлі псевдологічного ряду образів Галичина-“Свобода”-Бандера-Гітлер-Нацизм-Фашизм-Нюрнберг-злочинці [4].

Страхи катастрофічні. Аварії, стихійні лиха, надзвичайні та екстремальні ситуації — теми, що постійно змагаються з політичними за першість в інформаційних потоках. Цим темам можна упевнено віддати першість і в контексті нагнітання страху і тривоги. За аналогією режисерських прийомів у гостросюжетних художніх фільмах (фільмів жаху, трилерів, фільмів-катастроф), щоби ефектно налякати, шокувати, приголомшити глядача, журналісти активно використовують метод “розкриття безпомічності жертви перед загрозою”. У документальному жанрі під “жертвою” розуміємо не лише мешканців потерпілого району, а й усіх жителів країни, які щомиті можуть стати жертвами трагедії. Так, після авіакатастрофи на Сквилові під Львовом у липні 2002 р. почали багато говорити і писати про стан української військової авіації, яка щодня становить загрозу мирним мешканцям.

Мотиви страху і тривоги перед катастрофами, що мають військовий фактор, загалом є одними з наймасовіших в інформаційному просторі. Один із прикладів — вибухи складів з боєприпасами поблизу с. Лозова під Харковом у серпні 2008 р. Телеканал “Інтер” у “Підсумках тижня” (31.08.08, 20:00) подає в

діаграмі мапу України, де червоними трикутничками позначені вибухонебезпечні склади. Їх дуже багато, вони розкидані всією територією України. Коментар ведучого про те, що будь-який із цих складів може вибухнути щомиті, завершується яскравим ефектом: усі трикутнички вибухають, перетворюючи мапу України на суцільні вибухи.

Одвічний людський страх перед сліпою силою природи також активно використовується авторами повідомлень та репортажів про чергове стихійне лихо. Деколи абсолютно безпідставно. Наприклад, 4 березня 2009р. неабияке занепокоєння, а подекуди і паніку спровокував вечірній сюжет ТСН на телеканалі "1+1", у якому стверджувалося, що на Україну чекає землетрус, за потужністю "майже такий, як був нещодавно на Гаїті". У той же час жодних вагомих підстав для такого прогнозу не було [5].

До категорії катастрофічних страхів можна віднести і страхи екологічні. Так у 2006-2008 роках в українських ЗМІ з'являлися повідомлення, більш схожі на чутки, про аварії на Хмельницькій та Рівненській АЕС. Жодне з них так і не підтвердилося, проте спалах спільної тривоги був відчутний, особливо серед людей старшого віку, які добре пам'ятають як заспокоювала населення радянська влада підчас Чорнобильської катастрофи.

Саме брак об'єктивної, виваженої інформації про ту чи іншу екологічну, техногенну катастрофу спричиняє найбільш високий стан суспільної тривожності. Так, у перші дні так званої "фосфорної аварії" під містечком Буськ Львівської обл. у липні 2007 р. брак чіткої, адекватної інформації про рівень загрози нагнітав найтривожніші очікування, через що багато львів'ян залишали місто або дзвонили рідним, щоб ті не поверталися найближчим часом із відпусток.

Страхи перед небезпечними епідеміями також мають місце в інформаційному просторі України і навіть можуть використовуватися у політичних цілях. Так, восени 2009р. українське суспільство збурило інформаційний хаос довкола епідемії грипу А/Н1N1. В інтернет-мережі стрімко ширилася інформація про нібито епідемію легеневої чуми, а деякі ЗМІ щодня передавали новини на кшталт "кількість померлих від грипу становить 65 осіб", "кількість смертей від грипу підбирається до 100". Зрештою, за висновками багатьох медіаекспертів, цю епідемію було використано як політтехнологію у передвиборчій боротьбі [6].

Страхи економічні. Соціальним підґрунтям для використання у ЗМІ мотивів тривоги і страху перед економічними негараздами можна вважати страх перед інфляцією, ростом цін і комунальних послуг, скороченням на роботі, зневіру у соціальних гарантіях. І хоча українське суспільство поступово забуває страхи першої половини 90-х, коли країною ходив привид голоду, мотиви економічних страхів і тривог в журналістських матеріалах і сьогодні здатні впливати на поведінку людей. Наприклад, зниження курсу долара по відношенню до гривні у лютому 2008 р., за свідченням соціологів, викликало не відчуття стабільності за національну валюту, а острах перед невідомим фінансовим обвалом. Не заспокоїли і телезвернення прем'єр-міністра Ю. Тимошенко із порадами зберігати свої статки у гривнях.

Новий сплеск соціально-економічних страхів викликала світова фінансова криза. Наслідки фінансового колапсу дали суттєвий відбиток на психологічному стані українців, які пережили соціальний стрес у зв'язку із втратою роботи або частини свого доходу. Водночас, за свідченням психологів, збільшення кількості людей, які переживають страх, неспокій, депресію, було пов'язано не

з реальними втратами внаслідок економічної кризи, а із впливом інформаційного пресингу: коли звідусіль лунають слова про загрозу, а ЗМІ присвячують фінансовій кризі майже всі рубрики, неспокій може відчуті навіть цілком забезпечена людина [7].

Втім, схожі економічні кризи Україна вже переживала — на початку 90-х (коли українські вкладники масово втратили свої заощадження в Ощадбанку) та у 1998 році (коли відбувся обвал гривні майже вдвічі). Можливо тому інформаційний пресинг щодо фінансової кризи виявився не таким руйнівним для психіки українців, як під час минулих криз. Відтак, можемо констатувати, що економічна тематика в українських ЗМІ хоча і може спонукати глядачів до певних дій, проте не здатна викликати такий сплеск суспільної тривожності, як інформація про загрозу громадянського конфлікту чи техногенної катастрофи, або спровокувати громадськість на гарячкові збурення чи авантюри.

Страхи кримінальні. Сюжети на кримінальну тематику — контент, за який найбільше перепадає тележурналістам та менеджерам каналів від громадськості. Матеріали про серійних вбивць, гвалтівників, педофілів, канібалів, сюжети, що містять відеореєстри, призначені для криміналістів, психоаналітиків та психіатрів, стають надбанням широкої громадськості. Яскравий приклад — цикл передач на каналі НТН “Найвідоміші українські маніяки”. У сюжеті про злочини Онопрієнка (15.09.08., 18:30) показують крупним планом понівечені тіла жертв, детально розповідають чим і як саме вбивав серійний вбивця своїх жертв.

Страх перед криміналом існував завжди. Однак нині маємо безпрецедентно велику кількість кримінальних передач, які збуджують у глядачів відчуття страху і тривоги, використовуючи досягнення художніх кіножанрів: трилерів і кримінальних драм. Проте, на відміну від художніх фільмів, де проти патогенного впливу існує психологічний захист “екрану” (себто усвідомлення глядача, що “усе це є лише вигадкою”), документальну кримінологію можна вважати одним із найсильніших методів, здатних викликати раптовий страх, шок, заціпеніння і тримати психологічно вразливих людей у перманентній тривозі. Йдеться про такі телепередачі як “Речовий доказ” (НТН), “Телевізійний патруль” (“Новий канал”), “Паралельний світ”, “Документальний детектив”, “Слідство вели” (СТБ), “Щиросердечне зізнання”, “Федеральний суддя”, “Критична точка” (ТРК “Україна”).

Отже, за нашими спостереженнями, більшість сюжетів згаданих передач будуються за методологією художнього фільму: тривожний музичний супровід, напружені паузи, бризки крові у кадрі, вирячені очі, ніж чи інше знаряддя вбивства, інтрига та шокуючі відвертості. Загалом передачі кримінального характеру (часто російського виробництва) на українському телебаченні створені за принципами кіножахів: налякати, шокувати, приголомшити. У них не розповідають, як захистити себе від кримінальної сваволі, куди і як скаржитися, як реагувати, коли на наших очах відбувається злочин.

Страхи містичні. Популярна на Заході “культура страху”, широко представлена у художній літературі, кіномистецтві, коміксах, комп’ютерних іграх, не оминула документальні журналістські жанри. Моторошні історії про демонів і привидів, що надихали письменників, режисерів, сценаристів активно використовуються нині у таких серйозних і складних жанрах як журналістське розслідування. В цьому сенсі лідерство в Україні сьогодні впевнено тримає ка-

нал СТБ. Відьми, привиди, вампіри, прокляття, лісова нечисть, інопланетні істоти стають об'єктами цілком серйозних журналістських розслідувань у передачі “Нез'ясовно, але факт”. Знімальна група телеканалу виїжджає на місце події, шукає сліди надприродної істоти, розпитує місцевих мешканців. Жодне розслідування, ясна річ, не знаходить жодного наукового підтвердження існування мутанта, привида чи марсіанина. Але якщо для журналістського розслідування такі результати є невтішними, то з точки зору класики жанру, тобто фільмів жаху і трилерів, нерозкрита таємниця залишає сильніше емоційне напруження, ніж вичерпна відповідь на всі запитання. Відтак, телевізійна документалістика успішно запозичує методи художнього кіномистецтва, які апелюють до найпотаємніших страхів людини — містичних.

Отже, із давніх-давен будь-яке суспільство переживало сплески раптових соціальних страхів або тривалого стану тривожності. Страх і тривога в суспільстві служили ідеальним тлом для різних форм пропаганди і маніпуляцій суспільною думкою. Протягом останнього десятиліття спостерігаємо удосконалення журналістського інструментарію щодо експлуатації суспільних страхів. Це помітно як на світовому, так і на українському медіарівні. Суспільство дорослішає, його вже не так легко налякати як у 90-ті роки, коли журналісти, політики і політтехнологи вміло використовували страшилки про комуністичну чи бандерівську загрозу.

Розглядаючи тему експлуатації страхів і тривог у журналістській діяльності, не можемо оминати тему етики та права. Наразі в Україні не існує жодного нормативного документу, який би передбачав відповідальність мас-медіа за нагнітання страхів у суспільстві. Існують лише загальні положення, які можуть піддаватися довільному трактуванню. Наприклад, Закон України “Про телебачення і радіомовлення” у Ст. 6 (“Неприпустимість зловживання свободою діяльності телерадіоорганізацій”) прописує такі заборони як:

- необґрунтований показ насильства;
- трансляція програм або їх відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися.

Ще менше є положень, які би могли контролювати використання журналістами методів, що викликають страх і тривогу, містить Закон України “Про захист суспільної моралі”, який майже повністю присвячений врегулюванню законодавства лише щодо еротики та порнографії.

Залишається проблемою визначення критеріїв, які би визначали порушення чи непорушення цього закону конкретним журналістським матеріалом. Тобто реальних правових механізмів щодо обмеження в українському медіапросторі матеріалів, які можуть викликати сплеск соціальних тривог, сьогодні не існує. Серед державних посадовців побутує думка, що питання захисту суспільної моралі — справа лише громадських організацій, держава ж не має втручатися в такі “делікатні” питання. Тому доречніше вести мову про питання етики та медіаекології інформаційного простору України. А тут важливо пам'ятати, що політологія, релігія і філософія із прадавніх часів розглядали страх як фундаментальний аспект людського буття. Це підтверджується зокрема численними есхатологічними текстами священних писань. Нині, коли особливо відчужаються темпи зростання суспільної байдужості й недовіри, мотиви страху і тривоги в журналістських матеріалах можуть служити ефективним методом привертання

уваги до насущної проблеми, політичної та соціальної активності, мобілізації громадськості перед лицем реальної загрози, застереженням та просто служити дієвим засобом підтримки в людині людського — здатності відчувати.

Інша річ, коли нагнітання страху і тривоги у ЗМІ досягають критичної межі, що загрожує високим рівнем катастрофічної свідомості в певних соціальних групах, а відтак — можна очікувати сплеск агресивної поведінки, паніки, нездорового ажіотажу, або навпаки — суспільну апатію чи інші небезпечні форми соціальної поведінки. Особливо, коли за цими технологіями стоїть прагматичний інтерес. Заляканими легше керувати. Заляканий виборець радше проголосує за політичну силу, яка гарантує мир, стабільність, навіть, якщо це веде до стагнації, ніж за силу, що пропонує радикальні реформи. Вразливий споживач радше спокуситься на рекламу диво-ліків або консультацій диво-лікаря. Тривога осмислена допомагає людям бути обережнішими, обачнішими. Тривога невмотивована, незрозуміла зробить людину вразливішою до маніпуляцій, керованішою.

Отже раціоналізацію проблем і явищ, які можуть викликати страх і тривогу, можна вважати найоптимальнішим засобом стримування суспільного напруження, що може мати місце після тривожних повідомлень про політичну чи фінансову кризу, стихійне лихо або техногенну катастрофу [8]. Адекватно оцінити загрозу, яка часто виявляється перебільшеною або взагалі надуманою, розкрити справжні причини того, що відбувається — саме це є ознакою професійної журналістики, незалежно від її поділу на якісну і масову.

1. *Васютинський В.* Сім страхів сучасної України / Вадим Васютинський // "Ї". 2005. № 37. С. 155–158.
2. *Бахтєєв Б.* Імперія страшилок [Електронний ресурс] / Борис Бахтєєв // Телекритика. 2008. 28 серп. — Режим доступу: http://www.telekritika.ua/column/2008-08-28/40253?theme_page=70&
3. *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием / Сергей Кара-Мурза. К.: Оріяни, 2006. С. 221.
4. *Залізник Ю.* Сараєво-Гляйвіц-Львів? [Електронний ресурс] / Юрій Залізник // Українська правда. 2011. 16 трав. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/05/16/6202553/>
5. *Куляс І.* Землетрус у ТСН, або Про інфотейнмент і версії в теленовинах [Електронний ресурс] / Ігор Куляс // Телекритика. 2010. 16 берез. — Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/medialiteracy/2010-03-16/51645>
6. *Матвієнко К.* Епідемія як політтехнологічний засіб перемоги “проти всіх” [Електронний ресурс] / Костянтин Матвієнко // Українська правда. 2009. 6 листоп. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/11/6/104769.htm>
7. *Жила О.* Страх-страху-страх [Електронний ресурс] / Ольга Жила // Новинар. 2008. 13 листоп. — Режим доступу: <http://novynar.com.ua/analytics/life/43570>
8. *Покальчук О.* Страхі, які ми обираємо / Олег Покальчук // "Ї". 2005. № 37. С. 182–183.

9. *Брайант Дж., Томпсон С.* Основы воздействия СМИ / Пер. с англ. М.: Издательский дом "Вильямс", 2004. 432 с.
10. *Винтерхофф-Штурк П.* Медиapsихология / Петер Винтерхофф-Штурк. Харьков: Гуманитарный центр, 2007. 288 с.
11. *Майерс Д.* Социальная психология / Дэвид Майерс. СПб.: Прайм-еврознак, 2007. 512 с.
12. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций / Ричард Харрис. М.: Олма-Пресс, 2003. 448 с.

SOCIAL FEARS IN THE MIRROR OF MASS MEDIA

Pavlo Alexandrov

Ivan Franko National University of Lviv,
Generala Chuprynky str. 49, 79044, Lviv, Ukraine
Tel. office: (032) 239-47-75

E-mail: pawlos2005@rambler.ru

The reasons of basic social fears of Ukrainian population through mass media are considered in the article.

Key words: fear, shock, alarm, influencing, exploitation, manipulation, festering, journalistic technologies, journalistic tools.

СОЦИАЛЬНЫЕ СТРАХИ В ЗЕРКАЛЕ СМИ

Павел Александров

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Генерала Чупрынки, 49, 79044, Львов, Украина
Тел. оф.: (032) 239-47-75

E-mail: pawlos2005@rambler.ru

В статье рассмотрены примеры использования украинскими СМИ мотивов основных социальных страхов населения Украины.

Ключевые слова: страх, шок, тревога, влияние, эксплуатация, манипуляция, нагнетание, журналистские технологии, журналистский инструментарий.

Стаття надійшла до редколегії 20.09.2011

Прийнята до друку 06.11.2011